

Наталія Білоус

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, відділ історії України
середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна),
bilousnat@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

ФУНЕРАЛЬНА КУЛЬТУРА РАНЬОМОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті комплексно розглядається історіографія фунеральної культури ранньомодерного українського соціуму, основні напрями та тенденції розвитку цієї проблематики в сучасній європейській історіографії, зокрема, у польській, де вона стала особливо популярною в останні десятиліття, а також у литовській та білоруській. Наголошується на її міждисциплінарному характері і зацікавленості фахівців різних галузей науки: літературознавців, етнографів, істориків мистецтва і літератури, мовознавців, теологів, археологів, антропологів, археоботаніків, мікробіологів. Під час роботи застосовано системний аналіз та компаративний методи дослідження.

*Утім ця тематика, така популярна в європейській історіографії, викликає порівняно менший інтерес у вітчизняних істориків. Існуючі поодинокі дослідження рота *funeris* стосуються переважно представників правлячої еліти (магнатерії, шляхти, духовенства, козацької верхівки доби Гетьманщини) і далеко не вичерпують даної теми. Попри те, що все більшу популярність у зарубіжній історіографії завойовують дослідження і публікація тестаментів – актів останньої волі, в українській історіографії представлено порівняно малу кількість праць істориків, які на підставі аналізу цих джерел розкривають духовний світ, матеріальну культуру, суспільні та родинні зв'язки, побут тогочасних жителів міст і т. п. У зв'язку з цим наприкінці статті пропонується перелік тем, які видаються перспективними: поховальні церемонії городян, прояви побожності і добродійності/харитативна діяльність, уявлення тогочасних людей про сакральне, сприйняття святощів, есхатологічні страхи, матеріальна та релігійна культура українського ранньомодерного соціуму та ін.*

Ключові слова: *фунеральна культура, тестаменти, український ранньомодерний соціум, Річ Посполита, Гетьманщина, XVI–XVIII ст.*

Фунеральна культура (від лат. *pompa funebris* – поховальна церемонія, яку сучасники розглядали як жалобну церемонію з елементами театралізованого дійства) охоплює широкий спектр проблем, які можна досліджувати у багатьох площинах. Вона стала предметом вивчення не тільки істориків, а й фахівців різних галузей науки: літературознавців, етнографів, істориків мистецтва і літератури, мовознавців, теологів, археологів, антропологів, археоботаніків, мікробіологів. З *pompa funebris* пов'язаний інший термін – *ars bene moriendi* – мистецтво “доброї” смерті, що у християнській традиції передбачало сповідь умираючого перед священником віч-на-віч, відспівування тіла в церкві та поховання в освяченій землі, жалобний церемоніал.

Зарубіжна історіографія з даної проблематики – величезна й охоплює кілька сотень бібліографічних позицій. У Німеччині і Франції вона стала популярною ще в середині XX ст. і досі лишається в центрі уваги багатьох дослідників¹. Остання така

¹ Див., наприклад: *Penot G.* Des clauses restrictives, extensives et religieuses dans les testaments aux XVII et XVIII siècles a Montpellier. Montpellier, 1952; *Aries E.* L'Homme devant la Mort. Editions de Scuil, 1977. Переклад з фр.: *Ар'єс Ф.* Человек перед лицом смерти / Под ред. А. Гуревича. Москва, 1992; *Vovelle M.* Un préalable a toute histoire sérielle: la représentativité sociale du testament, XV–XIX siècles // Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles. Actes du colloque de Strasbourg, ed. B. Vogler. Strasbourg, 1979. S. 257–277; *Herzog M., Hollberg C. (Ed.)* Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den “letzten Dingen”. Konstanz, 2007 (у збірнику представлено також чималу бібліографію з фунеральної проблематики); *Heht M.* Ahnenproblem in der Funeralkultur der Frühen Neuzeit // Cimetières et sépultures du Moyen Âge à nos jours en Lorraine. Annales de l'Est, nr 2. 2012. S. 161–182; *Laqueur T. Walter.* The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains. Princeton. New Jersey: Princeton University Press, 2015 та ін. Огляд зарубіжної літератури представлено у статті краківської дослідниці Ельжбети Півоварчик: *Piwowarczyk E.* Wnioski badawcze w zakresie legatów testamentowych *ad*

фундаментальна монографія присвячена тестаментом городян Ревеля (суч. м. Таллін) XV–XVI ст.² Важливими є міждисциплінарні дослідження з цієї проблематики, які сьогодні провадять зарубіжні історики. Так, результатом багаторічної праці і зусиль багатьох фахівців Польщі, США, Литви стала колективна монографія з історії фунеральної культури еліт першої Речі Посполитої, видана в Торуні в 2015 р.³, що охоплює передусім етнічні землі Польщі. У книзі представлені новаторські підходи у цій галузі, весь матеріал оформлений у шість розділів, кожен з яких пов'язаний з окремою дисципліною: археологією, костюмологією, антропологією, палеоботанікою, мікробіологією і реставраторськими роботами.

I. Значний внесок у розвиток досліджень фунеральної культури зробили польські історики⁴ та археологи, досліджуючи рештки тканин, одягу, предметів (медальйони, нашійні хрестіки, персні, намиста, монети та ін.) з крипт костелів і давніх міських цвинтарів, що дало можливість реконструювати костюми померлих, дізнатися про вміст “посмертного багажу” –

pias casusas w XV-wiecznym Krakowie // *Habent omnia tempora sua.* / Prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle. Red. Z. Gogola. Kraków, 2013. S. 415–430. Електронна версія: <http://bc.upjp2.edu.pl/Content/1827/piowarczyk.pdf>

² *Kadri-Rutt Hahn.* *Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 19), LIT Verlag, Berlin, 2015. – 800 s. Див. рец.: *Kubicki R.* // *Zapiski Historyczne.* T. XXXIV, zeszyt 1, Toruń, 2019. S. 177–182.

http://www.zapiskihistoryczne.pl/files/issues/8a9b8c6703697ba6e47052182eeb6c91_ZH_84-1_09_rec-Kubicki_N.pdf

³ *Kultura funeralna elit I Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej.* / Red. A. Drażkowska. Toruń, 2015. 432 s.

⁴ Див., наприклад: *Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały* // *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.* Pod red. B. Geremka. Warszawa, 1997. S. 485–510 та ін.

речі, які вкладали в гроби⁵. Досвід і напрацювання польських фахівців є особливо цінним для вітчизняних дослідників, оскільки українські землі тривалий час входили до складу Речі Посполитої.

Унікальну інформацію про ставлення тогочасних людей до смерті і щодо фунеральної культури загалом надають акти останньої волі (лат. *ultima voluntatis*) або тестаменти (від лат. *testamentum*), які укладали, як правило, незадовго до смерті. Деякі з них відзначаються своєю докладністю, містять чимало інформації про матеріальний стан тестаторів, їхню релігійність / побожність, віддзеркалюють емоційний стан і долі людей, демонструють особистісний аспект, відчуття страху і турботу в переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей, зрештою є цікавими джерелами для розуміння ментальності тогочасних людей.

Дослідження і публікація тестаментів жителів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, до складу яких входили українські землі, має довгу традицію, започатковану польськими істориками XIX ст. Однак до наукового обігу ці джерела фахівці почали активно залучати лише останні кілька десятиліть. Варто зазначити, що польська “тестаментарна” історіографія настільки велика і різнобічна (особливо щодо шляхетських тестаментів), що її характеристики можна було б присвятити окреме монографічне дослідження. Тому обмежимося лише згадками про найважливіші напрями / тенденції та праці в цій галузі. Так, правничий аспект аналізували П. Домбковський⁶, К. Кораний⁷,

⁵ *Drązkowska A., Grupa M. Odzież z XVII i XVIII w. z krypt grobowych archikatedry w Lublinie. Analiza kostiumologiczna // Kwartalnik Historii Kultury Materilanej (далі – КНKM). R. LX, nr 2, Warszawa, 2012. S. 319–329; Dąbrowska M. Wyposażenie grobowe zmarłych od średniowiecza do XVIII w. z cmentarza przy kościele p.w. św. Katarzyny na warszawskim Służewie // Ibid. S. 331–354 та ін.*

⁶ *Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. T. 1. Lwów, 1910; t. 2. Lwów, 1911.*

⁷ *Koranyi K. Powszechna historia państwa i prawa. T. 2: Średniowiecze, cz. 1. Warszawa, 1963.*

К. Буковська⁸. Серед сучасних дослідників відомі праці У. Со-віни, яка досліджувала засади успадкування майна краківських міщан⁹, та В. Зелецької-Миколайчик¹⁰, яка докладно розглянула практику укладання тестаментів шляхти у ВКЛ, залучаючи Литовські статuti й актові джерела. Комплекс правових питань щодо успадкування майна за Литовськими статутами розглянув історик права М. Мікула¹¹. Уявлення про смерть та поховальні церемонії досліджував Е. Кізик¹². Родинні зв'язки на підставі тестаментів описували Ян Рябінін і С. Голдис¹³. Джерело-

⁸ *Bukowska K.* Dawne polskie prawo prywatne miejskie od połowy XV do połowy XVIII wieku // *Historia państwa i prawa Polski*. T. II. Wyd. II. Warszawa, Toruń, 1966. S. 299–312.

⁹ *Sowina U.* Testamenty krakowskie z przełomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburgskiego // *KHKM*. R. LVIII, nr 2, 2010. S. 185–190.

¹⁰ *Zielecka W.* Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LXI. Zeszyt 1, 2009. S. 65–101.

¹¹ *Mikuła M.* Testament publiczny i prywatny w Statutach Litewskich na tle praktyki prawnej // *Prawo blisko człowieka. Z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*. Kraków, 2008. S. 177–193; *Z badań nad formą testamentu w statutach litewskich: testamenty ustne i pisemne* // *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. XI / red. J. Matuszewski, Kraków–Lublin–Łódź, 2008. S. 69–86; *Zakres przedmiotowy spadkobrania testamentowego w Statutach Litewskich* // *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 3, red. W. Uruszczak, D. Malec, M. Mikuła, Kraków, 2010. S. 131–143; *Die Modifizierung des Erb- und Familienrechts im Magdeburger Weichbildrecht (Einführung zum Thema)* // *Judiciary and Society between Privacy and Publicity*, 8th Conference on Legal History in the Baltic Area, ed. D. Janicka, Toruń, 2016. S. 329–343.

¹² *Kizik E.* Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII w. Studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk, 1998; *ten że.* Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI–XVIII wieku. Gdańsk, 2001.

¹³ *Riabinin J.* Prawo małżeńskie wedle praktyki miejskiej w XVII wieku. Lwów, 1933; *Holdys S.* Więzy rodzinne w świetle mieszczzańskich testaментów z pierwszej połowy XVII wieku // *Studia Historyczne*. R. XXIX. Z. 3 (114), Kraków, 1986. S. 347–357.

знавчий аспект цих текстів проаналізовано у праці Г. Явор¹⁴ та ін., релігійний розглядали А. Карпінський¹⁵, К. Мрозовський¹⁶, М. Мікула¹⁷, А. Міронович¹⁸, Т. Кемпа¹⁹, Е. Півоварчик²⁰ та ін. Поховальні церемонії і пов'язані з цим видатки, звичаї, погляди і т.п. досліджували Я. Хросцицький, Я. Думановський²¹ та ін.

¹⁴ *Jawor G.* Stałe formuły w testamentach polskich // *Rozprawy Komisji Językowej*. T. 12, 1981. S. 217–233.

¹⁵ *Karpiński A.* Zapisy “pobożne” i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. // *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej* / Red. M. Bogucka. Warszawa, 1989. S. 204–232; *Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550–1700* // *KHKM. Rok LIX*, nr 3–4, 2011. S. 363–378.

¹⁶ *Mrozowski K.* Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów // *KHKM. R. LVIII*, nr 2, 2010. S. 191–196.

¹⁷ *Mikuła M.* Obraz Boga w testamentach szlacheckich doby nowożytnej // *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*. Kraków, 2007. S. 223–240.

¹⁸ *Mironowicz A.* Działalność charytatywna w Kościele Prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku // *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* / Red. U. Augustyniak, A. Karpiński. Warszawa, 1999. S. 79–86.

¹⁹ *Kempa T.* Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w. // *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* / Red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. Białystok, 2001. S. 74–102.

²⁰ *Piwowarczyk E.* Legaty testamentowe *ad pias causas* w XV-wiecznym Krakowie. Z badań nad pobożnością miejską, Kraków, 2010; *Pobożność krakowskich mieszczan w świetle ich testamentowych legatów z lat 1501–1530* // *Saeculum Christianum*, nr 18(2), 2011. S. 77–100; *Jałmużna na biednych i chorych w szpitalu Świętego Ducha w Krakowie wyrazem późnośredniowiecznej troski o dobro wspólne* // *Rocznik Krakowski*, nr 77, 2011. S. 15–34 та ін.

²¹ *Chrościcki J.* *Pompa funebris*. Z dziejów kultury staropolskiej. Warszawa, 1974; *Dumanowski J.* *Pompa funebris? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w.* // *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w.* Warszawa, 2001. S. 315–322.

На підставі аналізу тестаментів і посмертних інвентарів майна польські історики досліджують матеріальну культуру тогочасних жителів на монографічному рівні, у формі окремих статей, а також у контексті інших тем, серед них – А. Клондер²², Р. Кубицький²³, А. Пенчинска-Гловацька²⁴ та ін. До вивчення тестаментарної спадщини долучилися і польські мовознавці²⁵. Писемну культуру міщан доби пізнього середньовіччя із залученням цих джерел вивчає А. Бартошевич²⁶. Історія ментальності краківської шляхти XVII–XVIII ст. на підставі актів останньої волі представлена у монографії Б. Попьолек²⁷.

Чимало студій присвячено тестантам представників окремих соціальних груп і станів. Здійснено цілу серію публікацій і досліджень актів останньої волі жителів окремих міст і містечок Речі Посполитої: Ченстохови²⁸, Перемишля²⁹, Шидловця³⁰,

²² *Klonder A.* Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku. Warszawa, 2000; Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan w dawnej Rzeczypospolitej // КНKM. R. LIX, nr 3–4. 2011. S. 415–422.

²³ *Kubicki R.* Kultura materialna w testamentach elbląskich z XV – pocz. XVI w. // КНKM. R. LVIII, nr 2. 2010. S. 197–210.

²⁴ *Głowacka-Penczyńska A.* Rzeczy “stare” i “cenne” w testamentach i inwentarzach mieszczańskich małych miast Wielkopolski w XVII w. // КНKM. R. LXI, nr 2, 2013. S. 327–338.

²⁵ *Żmigrodzka B.* Testament jako gatunek tekstu. Katowice, 1997; *Kość J.* Konwencje tekstu testamentowego w średniowiecznych relacjach sądowych // Poznańskie studia polonistyczne. Seria językoznawcza. T. XVI (XXXVI). S. 99–109 та ін.

²⁶ *Bartoszewicz A.* Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w późnym średniowieczu // КНKM. R. LIX, nr 3–4, 2011. S. 293–303; *Języki wernakularne w testamentach mieszczan krakowskich XIV–XV w.* // КНKM. R. LXI, nr 2, 2013. S. 251–261.

²⁷ *Popiołek B.* “Woli mojej ostatniej testament ten...” Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009.

²⁸ *Krakowski S.* Mieszczanie częstochowscy w XVII wieku w świetle testamentów // Ziemia częstochowska. T. 5, 1965. S. 115–125.

Паб'яниць³¹, Войнич³², Серадза³³, Сандомира³⁴, вибіркові видання цих джерел щодо міщан Кракова XVII–XVIII ст.³⁵ і малих осередків Сандомирського воєводства XVI–XVIII ст.³⁶

Дві збірки документів присвячено заповітам селян³⁷. Однак пріоритетними у польській історіографії залишаються тестаменти магнатерії і шляхти. Широко відомі праці М. Борковської і А. Фалньовської-Градовської з вибірковими публікаціями текстів шляхти³⁸. У 2005 р. колектив істориків опублікував вибірку тестаментів з Сандомирського воєводства, долучивши до ви-

²⁹ *Krochmal J.* Przemyskie testamenty staropolskie // *Rocznik Historyczno-Archivalny*. T. VI, 1989. S. 133–160; *Hrynkiewicz J.* Przemyskie testamenty i inwentarze pośmiertne XVI–XVIII w. // *Rocznik Przemyski*. T. 44, 2008. Z. IV.

³⁰ *Muszyńska J.* Testamenty mieszczan szydlowieckich z lat 1638–1645 // *Szydlowiec. Z dziejów miasta. Szydlowiec*, 1999. S. 15–34.

³¹ *Żerek-Kleszcz H.* Testamenty mieszczan pabianickich w XVII–XVIII wieku // *Pabianiciana*. T. 1, 1992. S. 37–50.

³² *Testamenty mieszczan wojnickich / Oprac. P. Dymmel. Wojnicz*, 1997.

³³ *Sowina U.* Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczzańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza // *KHKM*. nr 1, T. 39, 1991. S. 3–25.

³⁴ *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / Oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa*, 2005.

³⁵ *Borkowska M.* Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII w. Kraków 1984; *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799 / Oprac. A. Falniowska-Gradowska. Kraków*, 1997.

³⁶ *Justyniarska-Chojak K.* Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek). Kielce, 2010.

³⁷ *Dobrowolski K.* Włościańskie rozporządzenia ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w. Studia i materiały. Kraków, 1933; *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII w. / Oprac. i wyd. J. Łosowski. Lublin*, 2015.

³⁸ *Borkowska M.* Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór tekstów z XVII–XVIII w. Kraków, 1984; *Falniowska-Gradowska A.* Testamenty szlachty krakowskiej. Kraków, 1997.

дання передмову і бібліографію праць на цю тему³⁹. Подібним чином вчинили видавці тестаментів шляхти Королівської Пруссії⁴⁰.

У 1992 р. професор Варшавського університету У. Августиняк опублікувала тестаменти представників політичної еліти Великого князівства Литовського, які сповідували кальвінізм, серед них – князі Радзивіли, Дорогостайські, Зеновичі, Глібовичі та ін.; друге перевидання цієї праці у 2014 р. було доповнене ще чотирма тестаменами (загалом опубліковано 17 текстів)⁴¹. Безумовною перевагою видання є високий археографічний рівень, всебічний аналіз текстів, науковий супровід (передмова, докладні коментарі і покажчики), що робить його зразковим для подібного роду публікацій. Побачили світ також збірки тестаментів, присвячені окремим магнатським родинам і дослідження на їх підставі: Замоївським, Радзивілам, Сангушкам⁴².

Значний внесок у розвиток едиційної тестаментарної археографії зробив викладач Вроцлавського університету П. Клінт, опублікувавши три томи тестаментів шляхти Великопольщі за 1633–1700 роки⁴³. Нещодавно вийшла у світ збірка тестаментів

³⁹ Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / Oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa, 2005.

⁴⁰ Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku / Oprac. J. Kowalkowski, W. Nowosad. Warszawa, 2013.

⁴¹ *Augustyniak U.* Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992; Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2014.

⁴² Testamenty Jana, Tomasza i Jana-Sobiepana Zamoyskich / Oprac. W. Kaczorowski. Opole, 2007; *Aleksandrowicz-Szulikowska M.* Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVIII w. Warszawa, 1995; Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750–1876 / Oprac. J. Marszalska, W. Graczyk. Kraków, 2011.

⁴³ Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655 / Wyd. P. Klint. Poznań-Wrocław, 2008; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680. Wyd. P. Klint. Wrocław,

шляхти Галицької землі (263 документи), підготовлена колективом вроцлавських істориків на чолі з П. Клінтом, де подано найновішу бібліографію з цієї проблематики⁴⁴. Ця збірка охоплює українські терени, що входили до складу Речі Посполитої у XVII ст.: у ній представлені тестаменти жінок-шляхтянок, можливої, середньої і дрібної шляхти, військових. Нині тими ж упорядниками готуються до друку тексти тестаментів жителів Сяноцької і Теревовлянської земель.

Над дослідженням і публікацією актів останньої волі духовенства працюють теж чимало польських істориків, серед них – В. Павліковська, яка досліджує заповіти духовенства віленської дієцезії XVI–XVIII ст.⁴⁵, Д. Глувка – плоцької дієцезії XVII ст.⁴⁶, Ева Вулкевич – поховальні церемонії вроцлавських біскупів⁴⁷, О. Пшибілович – поховання черниць ордену Св. Клари⁴⁸. Вибірку тестаментів духовенства Малопольщі опублікувала

2011; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700*. Wyd. P. Klint. Wrocław, 2015.

⁴⁴ *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku*. Wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, J. Węglorz. Wrocław, 2018. 606 s.

⁴⁵ *Pawlikowska W.* Testamenty duchowieństwa diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVI w. *Prawo i praktyka* // КНKM. R. LIX, nr 3–4, 2011. S. 395–407.

⁴⁶ *Główka D.* Między prawem i konwencją a osobistą refleksją. Ze studiów nad testamentami duchowieństwa diecezji płockiej w XVII i XVIII w. // КНKM. R. 58, nr 2. S. 259–266; Legaty pieniężne i rzeczowe na rzecz instytucji kościelnych w testamentach duchownych z diecezji płockiej w XVII w. // КНKM. R. 59, nr 3–4. S. 409–413; Dyspozycje pogrzebowe duchowieństwa płockiego w XVII–XVIII wieku // КНKM. R. LX, nr 2, 2012. S. 249–256 та ін.

⁴⁷ *Wólkiewicz E.* Formy dobroczynności w miastach śląskich w średniowieczu // КНKM. R. LVIII, 2010. S. 211–230; Ceremonie pogrzebowe biskupów wrocławskich (1300–1600) // КНKM. R. LX, 2012. S. 209–225.

⁴⁸ *Przybyłowicz O.M.* Droga do domu Pana. Śmierć i pogrzeb w zakonie klarysek (teoria i praktyka XIII–XVII w.) // КНKM. R. LX, 2012. S. 227–247.

Е. Врубель⁴⁹, окремих священиків – Т. Трайдос⁵⁰. Меншою мірою досліджуються заповіді військових, хоча є чимало робіт, у яких задіяні ці джерела⁵¹.

Важливе значення для розвитку цього напрямку в історіографії мала низка тематичних конференцій у Варшаві. Литuanістична комісія при Комітеті історичних наук Польської академії наук у Варшаві 21–22 вересня 2010 р. провела міжнародну конференцію “Традиція – методи переказування і форми пам’яті у польсько-литовській державі”, опублікувавши згодом матеріали цієї конференції. Кілька статей цього збірника присвячено правовим традиціям і культурі пам’яті на прикладі деяких магнатських родин, пам’яті про померлих серед православної шляхти ВКЛ у світлі тестаментів⁵².

На особливу увагу заслуговує опублікована серія каталогів тестаментів городян. У 2010 р. група істориків Варшавського університету на чолі з проф. А. Бартошевич започаткувала проект по виданню каталогів тестаментів міщан Варшави XV–XVII ст.⁵³, який послужив поштовхом і зразком для підготовки та видання цілої серії. Протягом 2012–2017 рр. у міжнародному

⁴⁹ *Wróbel E.* Kościołowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej. Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII w. Kraków, 2010.

⁵⁰ *Trajdos T.M.* Dwa testamenty plebańskie z XVII w. // *Rocznik Sądecki*, t. 38. 2010. S. 91–113.

⁵¹ *Ciesielski T.* Pogrzeby wojskowe w czasach saskich // *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci.* / Pod red. H. Suchojada. Warszawa, 2001. S. 217–233; *Nagielski M.* Testament oboźnego koronnego i starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa, porucznika chorągwi husarskiej JKMci Władysława IV // *Studia Historyczno-Wojskowe* / Red. K. Bobiatyński, P. Gawron i M. Nagielski, t. 2, Zabrze, 2008. S. 263–275; *Klint P.* Testamenty żołnierzy z Wielkopolski i ziemi halickiej z XVII w. // *KHKM. R. LXIV*, nr 2, 2016. S. 197–210 та ін.

⁵² *Tradycja – metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV – połowa XIX wieku* / Pod red. U Augustyniak. Warszawa, 2011.

⁵³ *Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog* / Oprac. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, K. Warda. Warszawa, 2010.

проекті, очолюваному професором Варшавського університету У. Августиняк, взяли участь історики Польщі, України і Білорусі. У результаті у 2017 р. у Варшаві у видавництві “Semper” вийшли друком сім каталогів тестаментів жителів міст Вільна, Волині, Гродна і Бреста, Львова, Кракова до 1550 р., Познані, малих міст Польщі до 1525 р.⁵⁴. У зв’язку з цим проектом Варшавський університет на кілька років став важливим науковим осередком з вивчення даної проблематики, зокрема, організатором восьми міжнародних конференцій під назвою “Funeralia testamentarne”, об’єднавши під одним дахом різних фахівців з Польщі, України, Білорусі і Чехії, де ця проблематика активно розвивається вже кілька десятиліть⁵⁵. Співорганізатором виступив Інститут археології і етнології ПАН, публікуючи на шпальтах свого головного академічного видання “Квартальник історії культури матеріальної” (пол. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, скороч. КНKM) матеріали цих конференцій. Загалом сьогодні фунеральною проблематикою займаються у всіх найбільших наукових центрах Польщі, тож “жалобна” тематика щороку набирає обертів. Остання така конференція відбулася

⁵⁴ Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII w. Katalog / Oprac. K. Frejlich. Warszawa, 2017; Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w. Katalog / Oprac. N. Biłous. Warszawa, 2017; Katalog testamentów mieszkańców Brzeźcia i Grodna od XVI do pocz. XVIII w. / Oprac. N. Sliż. Warszawa, 2017; Katalog testamentów poznańskich z drugiej połowy XVI i z XVII w. / Oprac. A. Karpiński, Warszawa, 2017; Katalog testamentów z krakowskich ksiąg miejskich do 1550 r. / Oprac. J. Wysmulęk. Warszawa, 2017; Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 r. Katalog / Oprac. A. Bartoszewicz, K. Mrozowski, M. Radomski, K. Warda. Warszawa, 2017; Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII w. Katalog / Oprac. O. Winnyczenko, Warszawa, 2017.

⁵⁵ Див., наприклад: *Ratajova J.* Pražské testamenty (1600–1620) jako pramen k dějinám rodinných struktur // Pražský sborník historýcký, nr 30, 1998. S. 90–125; *Návrtilová A.* Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha, 2004; *Kalousová V.* Výpovědni hodnota testamentů pro výzkum rodinných struktur na příkladu Rokycan v 16. až 18 století // Sborník Muzea Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech, nr 27, 2015. S. 53–68 та ін.

25–26 червня 2019 р. у Кракові “Testamenty i fundacje mieszczańskie w XIII–XVIII wieku”⁵⁶, зібравши провідних фахівців різних наукових осередків Польщі та України.

II. Певні зрушення у виданні та дослідженні тестаментів спостерігаються і в білоруській історіографії. Ще у 1935 р. ґрунтовне дослідження про тестаменти міщан Браслава і Дісни підготував О. Гедеманн⁵⁷. А. Пісанко-Боровік досліджувала тестаменти міщан Гродна⁵⁸. Низку публікацій, присвячену тестамен-там жителів Великого князівства Литовського православного й уніатського віровизнань, присвятила В. Зелецька-Миколайчик, яка 2009 р. захистила дисертацію на тему “Православні та уніати в Речі Посполитій у XVI–XVIII ст. перед лицем життя і смерті в світлі своїх тестаментів”, а у 2012 р. вийшла в світ монографія під тією ж назвою. Джерельною основою її до-слідження стали 600 тестаментів православних і уніатів з те-ренів ВКЛ та руських земель Корони Польської⁵⁹. Вона є авторкою кільканадцяти статей з фунеральної проблематики, опублікованих польською і білоруською мовами⁶⁰, нині спільно

⁵⁶ Докладніше див.: https://www.up.krakow.pl/images/icagenda/files_2019/Konferencja-Testamenty-i-fundacje-mieszczanskie-w-XIII-XVIII-w-program.pdf

⁵⁷ *Hedemann O.* Testamenty brasławsko-dziśnieńskie XVII–XVIII wieku jako źródło historyczne. Wilno, 1935.

⁵⁸ *Pisanko-Borowik A.* Testamenty mieszczań grodzieńskich w XVII–XVIII wieku // *Studia Podlaskie*. Т. XV. Białystok, 2005. S. 129–185.

⁵⁹ *Zielecka-Mikołajczyk W.* Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów. Warszawa, 2012.

⁶⁰ *Зялецька В.* Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і “вечнага” жыцця ў святле тэстаментаў XVI–XVIII ст. // *Істарычны альманах*. Т. 11. Гародня-Беласток, 2005. С. 122–145; *Zielecka W.* Testamenty wyznawców obrządków wschodnich z XVI i XVII wieku jako odzwierciedlenie przynależności wyznaniowej // *Матеріалы наук. канф. Гродно, 23–25.04.2004*. Мінск, 2007. С. 38–45; *Zielecka-Mikołajczyk W.* “Antemortem Documents of Eastern Orthodox and

з білоруськими істориками готує до друку тексти тестаментів міщан м. Ошмяни (загалом близько 90 док.), написаних старо-білоруською та польською мовами.

Чимало сучасних білоруських істориків використовують тестаменти у своїх дослідженнях, присвячуючи їм як окремі розвідки про відомі постаті, так і характеризуючи загалом групу цих джерел. Серед них: Н. Сліж, М. Гордєєв, В. Воронін, О. Бабкова⁶¹.

2012 року в Мінську побачила світ ошатно видана книга – “Тестаменти шляхти і міщан Білорусі другої половини XVI ст.” – результат багаторічної копіткої праці білоруських архівістів з відділу давніх актів Національного історичного архіву Білорусі. Як справедливо зазначають упорядники, тестаменти населення білоруських земель другої половини XVI ст. публікувалися доволі рідко і майже не були запроваджені до наукового обігу. У передмові представлено короткий історіографічний огляд робіт, присвячених даній тематиці, виданих у Польщі, Україні, Білорусі, наголошується на актуальності і важливості публікації цих джерел. Згаданий збірник не є корпусним виданням тестаментів за вказаний проміжок часу, а сформований за вибірковим принципом. У ньому представлені документи з 30 актових книг, що відображають діяльність земських, гродських та міських канцелярій. Загалом опубліковано 116 заповітів за

Uniate Burghers of Vilnius from the First Half of the 18th Century” // *Zapiski Historyczne*, nr 4, t. 79, 2014. S. 143–72 та ін.

⁶¹ *Сліж Н., Гордєєв М.* Шляхецкія тэстаменты XVI – пачатку XVIII ст. // *Гыстарычны альманах*. Т. 3. Гародня, 2000. С. 90–110; *Сліж Н.* Тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскаго, 1639 г. // *Беларускі гістарычны зборнік*. Беласток, 2014. С. 7–24; *Воронін В.* Тэстамент полацкага бурмістра Давіда Панкова 1559 г. // *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай Зямлі*. Матэрыялы IV міжнароднай навук. канф. Полацк, 2002. С. 32–40; *Śliż N.* Testament Piotra Kochlewskiego, sędzię brzeskiego z 1646 r. // *Zapiski Historyczne*, nr 1, t. LXXII, 2007. S. 97–109; *Бабкова О.* Свет пачуццяў і свет рэчаў: шляхецкія тэстаменты другой паловы XVI ст. // *Homo Historicus*. Гадавік антропалогічнай гісторыі / Под ред. А. Смаленчук, І. Дубянецкай. Вільна, 2008. С. 57–77 та ін.

1559–1600 рр. Основна їх кількість (110) написана старобілоруською мовою, шість – старопольською. Цікавою, з нашого погляду, є термінологія щодо назви цього виду документів – крім звичної латинської форми “testament”, “тестамент” і білоруського аналогу “тастамент”, вживалися ще “даस्ताмент”, зрідка – “духовниця”⁶². Загалом, приємно відзначити високий археографічний і поліграфічний рівень цього видання. Під час тривалої пошукової праці упорядники виявили ще 114 текстів, які планують видати окремим томом⁶³.

III. У сучасній литовській історіографії також спостерігається прояв інтересу до історії фунеральної культури, але корпусних видань текстів тестаментів поки що немає. На особливу увагу заслуговує підготовлений американським істориком, професором Д. Фріком збірник документів з історії Вільна XVII ст., де опубліковано кілька десятків тестаментів жителів столичного міста⁶⁴.

Смерть як явище в культурі ВКЛ у XVI–XVIII ст. розглядав М. Пакніс⁶⁵, а смерть у релігійних текстах барокової культури – В. Вайткевічуте⁶⁶. Проблеми щодо функціонування тестаментів,

⁶² Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актовых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / Упор.: А. Ф. Аляксандрава, В. У. Бабкова, І. М. Бобер. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2012. 670 с. + іл.

⁶³ Докладніше див. рецензію: *Білоус Н.* Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. Мінск, 2012 // Соціум. Альманах сацыяльнай історыі. Вип. 10. Київ, 2013. С. 291–293.

⁶⁴ Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne / Oprac. David Frick. Warszawa, 2008.

⁶⁵ *Paknys M.* Śmierć // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Przekład z litewskiego. Kraków, 2006. S. 735–748; Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a. Vilnius, 2009.

⁶⁶ *Vaitkevičiūtė Viktorija.* “Mirties Raiška Religiniuose Baroko LDK Tekstuose [Expression of Death in the Religious Writing of the Grand Duchy of Lithuania in the Baroque Period]” *Literatūra* 38, no. 1 (2000). P. 57–74.

їх роль у культурі ВКЛ висвітлив Л. Каралюс⁶⁷. Серед відомих дослідників заповітів литовської шляхти – Л. Анужите⁶⁸ і Д. Вілімас⁶⁹, каунаських міщан – Раса Варсакіте⁷⁰. Інші литовські історики – Ю. Кяупене, А. Рагаускас і Р. Рагаускене, В. Камунтавічене, Й. Сарцевічене – активно використовують інформативний потенціал цих джерел у своїх наукових працях і вибірково публікують окремі тексти.

Прикметно, що молоді литовські історики звертаються до цієї тематики. У 2006 р. Б. Журомскайте захистила у Вроцлавському університеті дисертацію на тему “Смерть у магнатській родині ВКЛ від другої половини XVI до першої половини XVIII ст. на прикладі родини Сапет”⁷¹, вона ж є авторкою кількох інтернет-публікацій з фунеральної проблематики⁷².

⁶⁷ *Karalius L.* Testamenty // *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy...* S. 772–783.

⁶⁸ *Anužytė L.* Žemaitijos bajorų testamentai (XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia) // *Lietuvos istorijos metraštis 1998 m.* Vilnius, 1998. P. 119–142; *Lietuvos Metrika – šaltinis ikistatutinio laikotarpio testamentinio paveldėjimo reguliavimui tirti* // *Lituanistica*. 1999, nr. 3 (39). P. 3–15; *Maro meto (1602) Merkinės miestiečių testamentai, Lietuvos miestų istorijos šaltiniai.* Vilnius, 2001. Kn. 3. P. 97–112; *Žagarės miestelėnų ir valstiečių rūpesčiai mirties akivaizdoje (XVII a. pabaiga)* // *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečiui.* Šiauliai, Ryga, 2004. P. 186–192.

⁶⁹ *Vilimas D.* Brastos vaivados Kazimiero Liudviko Jevlašauskio testamentas // *Lietuvos istorijos metraštis, 2007 metai, 2.* Vilnius, 2008. P. 139–149; *Naugarduko žemės teisėjo Jarošo Jevlašauskio testamentas* // *Istorija.* T. 71. Vilnius, 2009. P. 30–39.

⁷⁰ *Varsackytė R.* Laikysena mirties akivaizdoje: kauniečių testamentai XVII–XVIII a. [Bearing in the presence of death: testaments of Kaunas dwellers of the 17th and 18th centuries] // *Kauno istorijos metraštis.* 2007. S. 85–95.

⁷¹ *Žuromskaitė B.* Śmierć w rodzinie magnackiej w Wielkim księstwie Litewskim (od II połowy XVI w. do I połowy XVIII w.) na przykładzie rodziny Sapiehów. Wrocław, 2006. Praca doktorska.

⁷² Див.: <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5090/q,Pompa.funebriis>.
Teatralnosc.pogrzebu.sarmackiego <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4723/q,Ars.moriendi.droga.do.wiecznosci>

Невелике дослідження про фунеральну культуру в шляхетському соціумі ВКЛ у XVIII ст. опублікувала Л. Байлашите⁷³. У 2016 р. у Будапешті захистив дисертацію П. Дікавічюс на тему “Фунеральні ритуали і міська громада у Вільнюсі в XVII ст.”⁷⁴. Автор розглядає поховальні церемонії литовської магнатерії на підставі даних тестаментів, а також посмертні портрети, надгробки, епітафії, характеризує фунеральні практики та їх символіку у багатонаціональному Вільнюсі, де жили представники різних конфесій – протестанти, католики, православні, уніати, євреї; у додатку вміщено мапу-схему Вільнюса XVII ст., де зображені найбільші місця поховань (цвинтарі) вільнян різних конфесій (авторства Д. Фріка).

IV. Для української історіографії фунеральна проблематика не є новою темою, але ще не набула такої популярності як у сусідніх країнах. Досі фунеральна культура ранньомодерного періоду ставала предметом досліджень передусім етнографів, фольклористів і літературознавців. Остання така праця присвячена дослідженню фунеральних жанрів давнього українського письменства XVII–XVIII ст. на основі їх текстологічного вивчення авторства О. Циганок, яка спробувала реконструювати теорію похоронних жанрів давньої української літератури, зробила текстологічний аналіз літературних вірців похоронної тематики з українських поетик і риторик, здійснила багатоаспектний аналіз фунеральної прози, до якої належать похоронні промови, елегії, прозові і віршові епітафії, похоронні листи⁷⁵.

⁷³ *Balaišytė L.* Publicum dolori theatrum: kilmingųjų laidotuvių apipavidalinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. viduryje [Publicum Dolori Theatrum: Funerals of the Nobility in the Mid-18th Century in the Grand Duchy of Lithuania] // *Dailės Istorijos Studijos*, nr 3, 2008. S. 9–23.

⁷⁴ *Dikavičius P.* Pompa funebris: funeral Rituals and civic Community in Seventeenth Century Vilnius. Budapest: Central European University, 2016. 73 p.

⁷⁵ *Циганок О.* Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці. Вінниця, 2014. Див. також

Історики, досліджуючи фунеральну культуру давнього українського суспільства, працюють переважно з архівним документальним матеріалом, до якого належать тестаменти та інвентарі посмертного майна. Можна з сумом відзначити, що у нас бракує робіт, які б вичерпно розкривали функції і значення цих документів в українському суспільстві, хоча спроби такого аналізу були здійснені ще на початку ХХ ст. У 1927 р. уперше в українській історіографії на ці аспекти звернув увагу професор А. Е. Кристер у статті правничого характеру “Духівниці XVI–XVII віку”, де на прикладі кількох шляхетських тестаментів проаналізував практику успадкування майна порівняно з нормами Литовського статуту 1529 р.⁷⁶ Продовженням цих студій можна вважати статтю О. Вінниченко про практику спадкування за заповітом у шляхетському соціумі за часів Речі Посполитої⁷⁷.

Сучасні історики Н. Старченко, М. Довбищенко, І. Ворончук, І. Тесленко активно залучають тестаменти шляхти і магнатерії Волині у своїх дослідницьких цілях⁷⁸. Варто згадати про доробок Л. Демченко⁷⁹, яка багато років готує корпусне видання

рецензію на цю працю авторства С. Павленка: Сіверянський літопис, № 1–3, 2014. С. 200–204.

⁷⁶ Кристер А. Е. Духівниці XVI–XVII віку // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. Київ, 1927. С. 491–513.

⁷⁷ Вінниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої // Записки НТШ. Львів, 2010. Т. СCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 1. С. 74–87.

⁷⁸ Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. № 6. Київ, 2000. С. 58–74; № 1, 2001. С. 42–62; № 4. С. 20–42 та ін.; Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2008; Ворончук І. О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2009; Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI ст. // Острозька давнина. Вип. 3, 2014. С. 243–281 та ін.

⁷⁹ Демченко Л. Я. Тестаменти княжого роду Збаразьких // Архіви України. № 4–6. 1996. С. 26–36; Її ж. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // Наукові записки молодих вчених. Київ: Ін-т

виявлених нею тестаментів волинської шляхти XVI ст. (загалом близько 400 текстів), є авторкою кількох статей з цієї тематики. Відомий історик Наталя Яковенко дві окремі праці присвятила дослідженню сакрального простору і місць поховання князів та шляхти Волині XV – середини XVII століть, проаналізувавши значну кількість актів останньої волі⁸⁰. Ціни на поховання шляхти Волині наприкінці XVII ст. проаналізовані у статті Н. Білоус⁸¹. Тим не менш, осторонь дослідницької уваги залишається абсолютно непорушний пласт – тестаменти волинської шляхти другої половини XVII–XVIII ст., яких нараховується кілька сотень, які не публікуються і майже не використовуються.

Найбільшу увагу сучасні українські історики приділяли тестаментом львівської шляхти, що зрозуміло з огляду на велику кількість збережених цих джерел. Варто окремо зупинитися на доробку Оксани Вінниченко, яка більше десятиліття активно досліджує заповіти львівської та перемишльської шляхти першої половини XVIII ст., захистивши у 2009 р. дисертацію з цієї

української археографії НАНУ, 1997. С. 35–65; *Ее же*. Волинские завещания XVI в. в Литовской метрике: источниковедческий аспект // Lietuvos Metrika, 1991–1996 metų tyrinėjimai / Red. Z. Kiaupa, A. Urbanovičius. Vilnius, 1998. S. 134–148; *Її ж*. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна // Архіви України, №. 1–2, 2004. С. 112–147.

⁸⁰ *Яковенко Н.* “Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми”: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць на пошану Л. Войтовича. Львів, 2011. С. 784–808; *Її ж*. “Освоєний простір”, або де заповідали ховати себе волинські шляхтичі // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII ст. Київ, 2012. С. 146–164.

⁸¹ *Білоус Н.* Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 297–315.

проблематики⁸² та підготувавши до того низку робіт⁸³. Протягом 2012–2018 рр. дослідниця опублікувала ще чимало статей, присвячених тестаментам львівських вірмен⁸⁴ та два тестаменти військових татарського походження⁸⁵.

⁸² *Вінниченко О.* Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009.

⁸³ *Вінниченко О.* Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII ст. (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // *Записки НТШ*. Львів, 2006. Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 663–686; *Її ж.* Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 7. Київ, 2007. С. 161–173; *Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду)* // *Український історичний журнал*, № 5. Київ, 2008. С. 68–87; *Заповіт сандомирського воєводи Яна Тарла (1750 р.)* // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 44, Львів, 2009. С. 385–415.

⁸⁴ *Вінниченко О.* Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. // *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя*. Львів, 2012. С. 449–467; *Її ж.* “Порятунок душі” у світлі тестаментів львівських вірмен XVII–XVIII ст. // *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta / Red. K. Karolczak i Ł. T. Sroka*. Kraków, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta*. S. 73–83; *Її ж.* У правовому просторі “вірменської нації” Львова. Спадкування за заповітами: регламентація та процедура надання їм юридичної сили в XVII – першій половині XVIII ст. // *Patrimonium*. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Київ; Т. І. Краків, 2015. С. 339–358; *Її ж.* “Prowent” od śmierci. Udział duchowieństwa i bractw ormiańskich w praktykach związanych ze śmiercią we Lwowie w pierwszej połowie XVIII wieku // *Krakowskie Pismo Kresowe*. Kraków, 2016. *Rocznik 8: Ormianie*. S. 65–89; *Її ж.* Тестамент львівського патриція Марціна Кампіана (1629 р.) // *Львів: місто – суспільство – культура*. Зб. наук. праць. Т. 10, ч. 2. Львів, 2017. С. 266–291; *Її ж.* Тестамент львівського вірменина Домініка Богдановича 1707 року: турбота про спасіння душ // *Записки*

Заповіти представників етнічних громад рідко стають предметом спеціальних досліджень. Часом тематичні збірки та окремі фонди в архівах сприяють розвитку цього напрямку. Так, заповіти ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. стали предметом дослідження Ганни Гедьо, яка використала 92 документи з фонду “Ніжинський грецький магістрат” Держархіву Чернігівської області⁸⁶.

Акти останньої волі духовних осіб були в центрі уваги дослідників ще в XIX ст. Зокрема, перу відомого історика церкви С. Голубева належить дослідження духовної спадщини митрополитів Йова Борецького і Петра Могили⁸⁷. С. Горін активно залучає ці джерела для дослідження історії волинських монастирів⁸⁸. Серед спеціальних робіт на цю тему слід відзначити статтю польської дослідниці А. Новак “Тестамент – інтегральна частина приготувань до доброї смерті в рефлексії

НТШ. Т. ССLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 176–198.

⁸⁵ *Winnyczenko O.* Dwa tatarskie testamenty wojskowych z pierwszej połowy XVIII wieku // *Rocznik Lituanistyczny*, t. 3, Warszawa, 2017. S. 259–273.

⁸⁶ *Гедьо А.* Заповіти як джерело з історії повсякденного життя ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. // *Краєзнавство*, № 3, 2010. С. 117–122.

⁸⁷ *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1 (Приложения). Киев, 1883.

⁸⁸ *Горін С.* Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI – першої половини XVII ст. // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19. Київ, 2009. С. 19–35; Волинські монастирі латинської традиції до 1648 р. (на матеріалах актових книг Волинського воєводства). Кам’янець-Подільський, 2017; Дубенські Вознесенський, Спасопреображенський і Хрестовоздвиженський монастирі (до середини XVII ст.), *dostęp: http://shron1.chtyvo.org.ua/Horin_Serhii/Dubenski_Voznesenskyi_Spaso-Preobrazhenskyi_i_Khrestovozdvizhenskyi_monastyri_do_seredyny_XVII_st.pdf*

київського православного кола XVII ст.»⁸⁹. Чимало документів до історії церкви і Луцького братства, у т.ч. тестаментів діячів братства, опублікував М. Довбищенко у тематичному збірнику⁹⁰.

В останні роки досить продуктивно та активно досліджується фунеральна культура козацької старшини доби Гетьманщини. Перевага у цьому напрямі належить чернігівській дослідниці Аллі Попружній (Барловській), яка всебічно на міждисциплінарному рівні вивчає поховальну культуру козацької старшини, захистивши у 2016 р. кандидатську дисертацію з цієї проблематики⁹¹ і готує до друку монографію. Низка її статей присвячена джерелознавчим аспектам духівниць козацької старшини⁹², надгробним портретам⁹³ та епітафіям⁹⁴ як атрибутам

⁸⁹ *Nowak Alicja Z.* Testament – integralna część przygotowań do dobrej śmierci w refleksji prawosławnego kręgu kijowskiego (XVII w.) // Київська Академія. Вип. 6. Київ: НаУКМА, 2008. С. 48–62.

⁹⁰ Архів української церкви. Серія 2. Джерела. Вип. 1. Історія Луцького братства та братського монастиря 1617–1833 років / Уклад. М. Довбищенко. Луцьк, 2014. 688 с.

⁹¹ *Попружна А.* Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2016.

⁹² Див., наприклад: *Барловська А.* Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. № 1, 1998. С. 54–59; *Її ж.* До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис. № 1, 2000. С. 33–36; *Її ж.* Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини // Матеріали наук. конф. “Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – поч. XVIII ст.”. Ніжин, 2006. С. 171–175.

⁹³ *Попружна А.* Надгробний портрет як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Українознавчий альманах. Вип. 14. Київ, 2013. С. 64–66; *Її ж.* Надгробний портрет Івана Домонтовича в контексті поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2, ч. 2. Тернопіль, 2014. С. 145–148; *Її ж.* Портрети в контексті поховальної культури шляхти Речі Посполитої та козацької

поховальної культури, дзвонам у жалобних церемоніях⁹⁵, традиціям облаштування родинних усипальниць⁹⁶, поховальним практикам під час військових походів⁹⁷, поминанню у синодиках⁹⁸. П'ять статей авторка присвятила тестаментом окремих постатей⁹⁹.

“Духівниці” козацької старшини були предметом дослідження Олени Кривошеї¹⁰⁰. Чималу за обсягом статтю на тему

старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 25, Київ, 2014. С. 281–288.

⁹⁴ *Попружна А.* Епітафії як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Гілея: науковий вісник. Вип. 88, Київ, 2014. С. 14–18.

⁹⁵ *Попружна А.* Дзвони у жалобних церемоніях козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Дзвони в історії і культурі народів світу: Матеріали V міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Вип. 5, Луцьк, 2015. С. 67–70.

⁹⁶ *Попружна А.* Традиції облаштування родинних усипальниць козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 20 (23), Київ, 2015. С. 150–155.

⁹⁷ *Попружна А.* Смерть у поході, або поховальні практики козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. Вип. 8, Глухів, 2015. С. 116–119.

⁹⁸ *Попружна А.В.* Синодики як складова поховальної культури другої половини XVII–XVIII ст. // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 23 (25), Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, 2016. С. 136–140.

⁹⁹ *Попружна А.* Духівниця осавула Прилуцького полку М. Мовчана // Сіверянський архів: Науковий щорічник. Вип. 2, Чернігів, 2008. С. 77–80; *Її ж.* Неопублікована духівниця глухівської протопопихи Меланії Софонович 1725 р. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 6. Київ; Глухів, 2013. С. 175–180; *Її ж.* Неопублікована духівниця Павла Мартоса середини XVIII ст. з колекції О. Лазаревського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 3, ч. 2, Тернопіль, 2015. С. 245–248 та ін.

¹⁰⁰ *Кривошея О.* Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело // Наукові записки НДПУ. Т. 16, Київ, 2007. С. 369–374; *Її ж.*

“Заповіти як джерело до історії козацької старшини” дослідниця підготувала у співавторстві з Володимиром Кривошеєю¹⁰¹. Як і попередні, вона базується на колекції Олександра Лазаревського – найбільшому зібранні оригіналів тестаментів козацької старшини, введення яких у науковий обіг давно вже на часі і безумовно є заслугою названих істориків. На жаль, авторам забракло аналітичного погляду на ці джерела, вони обмежилися детальним переказом їхнього змісту, не зробивши необхідних висновків чи підсумків. Цю тему продовжили Ірина та Ігор Кривошеї у нещодавно опублікованій статті про тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело до історії повсякдення. Автори уклали реєстр тестаторів (з 34 осіб) за цей період¹⁰².

Смертність як демографічний та соціокультурний феномен у Гетьманщині на прикладі сільського населення Переяславського полку середини XVIII ст. стала предметом дослідження Олени Замури. Дослідниця проаналізувала інформативний потенціал метричних книг задля вивчення екзогенних факторів і демографічних наслідків смертності населення цього регіону, а також реформування поховальних практик сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії, спричинене інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії. Результати дослідження вона виклала у низці статей та монографії¹⁰³.

Збірка духовних заповітів Інституту рукопису НБУВ ім. В. І. Вернадського як історичне джерело // *Гілея*. Вип. 8, Київ, 2007. С. 274–284; *Її ж*. Тестаменти як складова фамільних архівів // *Наукові записки іст. фак-ту ЗНУ. Запоріжжя*, 2009. Вип. 26. С. 81–91 та ін.

¹⁰¹ Опубл.: *Студії з україністики*. Зб. наук. праць з нагоди 60-річчя В. Цибульського. Рівне, 2010. С. 109–139. На с. 131 подано повний перелік статей О. Кривошеї.

¹⁰² *Кривошея І., Кривошея І.* Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення // *Український історичний журнал*. № 5, 2019. С. 147–165.

¹⁰³ *Замура О.* Смерть у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // *Краєзнавство*, № 3–4, 2009. С. 207–13; *Її ж*. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. // *Повсякдення*

Унікальну інформацію про ставлення тогочасних людей до смерті і щодо фунеральної культури загалом містять тестаменти українських городян. Ці документи мають високу джерелознавчу цінність, але досі не запроваджені до наукового обігу і майже недоступні для широкого загалу. Деякі з них відзначаються своєю докладністю, містять чимало інформації про матеріальний стан заповідачів, їхню релігійність / побожність, віддзеркалюють емоційний стан і долі людей, особистісний аспект, відчуття страху і побоювання у переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей, зрештою є цікавими джерелами до історії ментальності тогочасних людей, що демонструють, зокрема, опубліковані тестаменти киян XVI – першої половини XVII ст.¹⁰⁴ Тестаменти міщан вивчалися також на прикладі багатонаціонального Львова. Кілька статей на цю тему підготували львів'яни Ярина Кочеркевич¹⁰⁵ і Мирон Капраль¹⁰⁶. Бракує таких досліджень стосовно українських міст інших регіонів, зокрема, Волині, Поділля, Київщини. Певною мірою це пояснюється фрагментарністю джерельної бази, адже збереглася порівняно невелика кількість міських книг, а також відсутністю інтересу

ранньомодерної України. Т. 2. Світ речей і повсякденних практик. Київ, 2013. С. 316–349; *Її жс.* “Великий шаленець”. Смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014 та ін.

¹⁰⁴ *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Інститут історії, вид-во “Простір”, 2011. 200 с.

¹⁰⁵ *Кочеркевич Я.* Побут львів'ян. Джерелознавчий аналіз заповітів // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2003. Т. 10. С. 55–58; *Її жс.* Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. // Вісник Львівського університету. Вип. 8, ч. 1, 2006. С. 83–94; *Її жс.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз // Архіви України. Вип. 5. 2010. С. 45–61.

¹⁰⁶ *Капраль М.* Смолянин Гермупа у Львові в 1467 році // Вісник Львівського національного університету. Вип. 45. Серія історична. Львів, 2010. С. 545–550; *Його жс.* Упокій душі по-вірменськи: заповіт львівського купця Варгіка від 10 серпня 1461 р. // Читати – писати – говорити: Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста / За ред. І. Підкопи, Р. Сіромського, Р. Тарнавського. Львів, 2019. С. 210–219.

до даної теми. Так, наприклад, з уцілілих міських книг Волині, куди вписували тестаменти жителів міст, збереглися лише деякі книги Олики, Ковеля, Дубна, Луцька, Вижви, Заслава XVI–XVIII ст.¹⁰⁷ До них потрапили й поодинокі тестаменти жителів сусідніх міст, що також заслуговують на увагу істориків. З міської спадщини Волині на сьогодні опубліковано лише два тестаменти жителів Заслава¹⁰⁸ і шість – з Луцька¹⁰⁹, одного острозького міщанина¹¹⁰, шість заповітів жінок волинських міст¹¹¹. Ще декілька публікацій фунеральній проблематиці присвятила авторка цієї статті, де представлено загальний джерелознавчий аналіз заповітів міщан Волині¹¹², військових осіб, які загинули, або померли на Волині у XVII ст.¹¹³, місця поховання волин-

¹⁰⁷ Джерельну базу названих міст проаналізовано у: *Bilous N. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku. Katalog ...* S. 8–11.

¹⁰⁸ *Тесленко І.* Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ. Т. 19, кн. 1. Київ, 2009. С. 249–252.

¹⁰⁹ *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. Вип. 7, Луцьк, 2011. С. 191–203.

¹¹⁰ *Білоус Н.* Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. // Острозька давнина. Науковий збірник / Ред. кол. І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відпов. ред.) та ін. Остріг, 2016. Вип. 5. С. 152–158.

¹¹¹ *Білоус Н.* “Визнаваю сим моим тастаменътом и остатнею волею своєю”. Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2017. Вип. 13–14. С. 152–158.

¹¹² *Білоус Н.* Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз // Студії і матеріали з історії Волині 2012 / Ред. В. Собчук. Кременець: Ін-т історії України НАНУ, Кременецько-Почаївський ДІАЗ, 2012. С. 291–303.

¹¹³ *Bilous N.* Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. // КНKM. Nr 64(2), 2016. S. 211–224.

ських міщан¹¹⁴. Окреме дослідження присвячене заповітам жителів приватновласницького містечка Олика за 1660–1670 рр.¹¹⁵ Акти останньої волі міщан міст Подільського воєводства взагалі не досліджуються, незважаючи на добру збереженість міських книг давнього Кам'янця (суч. Кам'янця-Подільського). Щодо інших регіонів ранньомодерної України джерельна база не є достатньою для дослідження цієї проблематики.

* * *

Таким чином, дослідження і публікація тестаментів завойовує все більшу популярність у зарубіжних країнах, зокрема, у Польщі, де щороку з'являються нові збірки цих джерел і нові дослідження з фунеральної культури, яка стала полем дослідження фахівців різних галузей, передусім археологів, істориків матеріальної культури та джерелознавців. Підсумовуючи щодо польської історіографії, зазначимо, що у цій країні відбувається справжній “фунеральний бум”.

Популярна впродовж останніх десятиліть в європейській історіографії фунеральна проблематика викликає порівняно менший інтерес у вітчизняних істориків. Існуючі поодинокі дослідження *rompa funebris* стосуються переважно представників правлячої еліти (магнатерії, шляхти, козацької верхівки доби Гетьманщини, меншою мірою духовенства) і далеко не вичерпують даної теми. Загалом, в Україні практично відсутні роботи істориків, які на підставі аналізу тестаментів розкривають духовний світ, матеріальну культуру, суспільні та родинні зв'язки, побут тогочасних жителів міст, незважаючи на відносну репрезентативність цих джерел щодо названих тем.

Перспективними, на нашу думку, видаються дослідження таких тем: поховальні церемонії городян, прояви побожності і

¹¹⁴ Білоус Н. “Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським”: поховання волинських міщан у XVII ст. // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 296–308.

¹¹⁵ *Bilous N. Testamenty mieszczańców miasta Olyki z lat 1660–1670* // КНKM. № 3–4. 2011. S. 347–362.

доброчинна / харитативна діяльність, уявлення тогочасних людей про сакральне, сприйняття святощів, есхатологічні страхи, матеріальна та релігійна культура ранньомодерного українського соціуму. Вартою уваги є проблема перебігу поховальної церемонії й особистих диспозицій, що становили віддзеркалення індивідуальних вподобань тестаторів. В який спосіб вони уявляли кінець життя і пробували підготуватися до нього? Чи існувала різниця у ставленні до смерті городян в різних регіонах держави? Які обряди супроводжували помираючих людей? Які проблеми вони залишали своїм спадкоємцям? Скільки коштувало поховання і наскільки це обтяжувало родини померлих? На ці та інші питання варто було б відповісти у майбутніх дослідженнях.

REFERENCES

1. Bilous, N. (2011). *Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: Instytut istorii. [in Ukrainian].
2. Bilous, N. (2011). Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660–1670. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3–4, 347–362. Warszawa. [in Polish].
3. Bilous, N. (2011). Zapovity lutskykh mischan kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st. In *Saryj Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk LDIKZ*, (7), 191–203. Lutsk. [in Ukrainian].
4. Bilous, N. (2012). "Tilo moie hrishne, z zemli vziate, maie buty pokhovane za zvychaiem khrystyianskym": pokhovannia volynskykh mischan u XVII st. In *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko* (pp. 296–308). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Bilous, N. (2012). Testamenty volynskykh mishchan XVII st.: dzhereleznachyj analiz. *Studii i materialy z istorii Volyni* (V. Sobchuk, Ed.), 291–303. Kremenec. [in Ukrainian].
6. Bilous, N. (2013). Tsina shliakhetskoho pokhovannia na Volyni naprykintsi XVII st. *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy* (Vol. 2: Svit rechej i povsiakdennykh uiaвлен, pp. 297–315). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
7. Bilous, N. (2016). Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 64 (2), 211–224. Warszawa. [in Polish].

8. Biłous, N. (2017). *Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku*. Katalog. Warszawa: SEMPER. [in Polish].
9. Chrościcki, J. (1974). *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*. Warszawa. [in Polish].
10. Demchenko, L.Ya. (1996). Testamenty kniazhoho rodu Zbarazkykh. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 26–36. [in Ukrainian].
11. Dikavičius, P. (2016). *Pompa funebris: funeral Rituals and civic Community in Seventeenth Century Vilnius*. Budapest: Central European University. [in English].
12. Drażkowska, A. (Ed.) (2015). *Kultura funeralna elit I Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*. Toruń. [in Polish].
13. Dumanowski, J. (2001). Pompa funebris? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. In *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w.* (pp. 315–322). Warszawa. [in Polish].
14. Hedio, A. (2010). Zapovity iak dzherelo z istorii povsiakdennoho zhyttia nizhynskoi hretskoi hromady XVIII – pershoi polovyny XIX st. *Kraieznavstvo*, 3, 117–122. [in Ukrainian].
15. Herzog, M. & Hollberg, C. (Ed.) (2007). *Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den "letzten Dingen"*. Konstanz. [in German].
16. Horin, S. (2009). Zapovity iak dzherelo doslidzhennia istorii monastyriv Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, (19), 19–35. [in Ukrainian].
17. Kapral, M. (2010). Smolianyn Hermula u Lvovi v 1467 rotsi. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu. Seriia istorychna*, (45), 545–550. Lviv. [in Ukrainian].
18. Kocherkevych, Ya. (2003). Pobut lvivian. Dzhereloznavchyi analiz zapovitiv. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, (10), 55–58. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kryvosheia, O. (2007). Dukhovni zapovity kozatskoi starshyny iak istorychne dzherelo. *Naukovi zapysky NDIIU*, (16), 369–374. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Kryvosheia, O. (2007). Zbirka dukhovnykh zapovitiv Instytutu rukopysu NBUV im. V. I. Vernadskoho iak istorychne dzherelo. *Gileia*, (8), 274–284. [in Ukrainian].
21. Kryvosheia, O. (2009). Testamenty iak skladova familnykh arkhiviv. *Naukovi zapysky istorychnoho fakultetu ZNU*, (26), 81–91. [in Ukrainian].

22. Popiołek, B. (2009). "Woli mojej ostatniej testament ten..." *Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*. Kraków. [in Polish].

23. Popruzna, A. (2000). Do pytania pro rodynni priorytety kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII–XVIII st. (za materialamy dukhovnykh zapovitiv). *Siverianskyi litopys*, (1), 33–36. [in Ukrainian].

24. Popruzna, A. (2006). Dukhovni zapovity iak dzherelo z istorii blahodijnytstva kozatskoi starshyny. Abstracts of Papers'2006: *Kulturno-relihiyjnyj rozvytok Hetmanschyny kintsia XVII – poch. XVIII st.* (pp. 171–175). Nizhyn. [in Ukrainian].

25. Popruzna, A. (2015). Tradytzii oblashtuvannia rodynnykh usypalnyts kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII–XVIII st. *Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva*, 20 (23), 150–155. Kyiv. [in Ukrainian].

26. Tsyhanok, O. (2014). *Funeralne pysmenstvo v ukrainskykh poetykakh ta rytorykakh XVII–XVIII st.: teoriia ta vzirtsia*. Vinnytsia. [in Ukrainian].

27. Vinnychenko, O. (2006). Zapovity shliakhty Ruskooho voievodstva pershoi polovyny XVIII st. (na materialakh reliatsiinykh knyh Lvivskoho grodskoho sudu). *Zapysky NTSh* (Vol. CCLII: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin, pp. 663–686). Lviv. [in Ukrainian].

28. Vinnychenko, O. (2007). Konflikty v shliakhetskomu sotsiumi kintsia XVII – pershoi polovyny XVIII st. na storinkakh zapovitiv (na materialakh reliatsiinykh knyh Lvivskoho grodskoho sudu). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, (7), 161–173. [in Ukrainian].

29. Vinnychenko, O. (2008). Zasvidchennia i svidky shliakhetskykh testamentiv pershoi polovyny XVIII st. (za materialamy Lvivskoho grodskoho sudu). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 68–87. Kyiv. [in Ukrainian].

30. Vinnychenko, O. (2009). Zapovit sandomyrskoho voievody Yana Tarla (1750 r.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, (44), 385–415. Lviv. [in Ukrainian].

31. Vovelle, M. (1979). Un préalable a toute histoire sérielle: la représentativité sociale du testament, XV–XIX siècles. In B. Vogler (Ed.). *Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles. Actes du colloque de Strasbourg* (pp. 257–277), Strasbourg. [in French].

32. Winnyczenko, O. (2017). Dwa tatarskie testamenty wojskowych z pierwszej połowy XVIII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*, 3, 259–273. [in Polish].

33. Yakovenko, N. (2011). "Pohreb tilu moiemu vybyraiu s predky moiemy": mistsia pokhovan volynskykh kniaziv u XV – seredyni XVII st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zb. nauk. prats na poshanu L. Vojtovycha*, 784–808. Lviv. [in Ukrainian].
34. Yakovenko, N. (2012). "Osvoienyj prostir", abo de zapovidaly khovaty sebe volynski shliakhtychi. *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVII st.* (pp. 146–164). Kyiv. [in Ukrainian].
35. Zamura, O. (2009). Smert u pryrodnomu rusi naselennia mistechka Sorochyntsi u XVIII st. (za danymy metrychnykh knykh Mykolaivskoi tserkvy). *Kraieznavstvo*, 3–4, 207–213. [in Ukrainian].
36. Zamura, O. (2013). Smert u tserkovnykh prypysakh ta povsiakdennomu zhyttiu Hetmanschyny XVIII st. *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy* (Vol. 2: Svit rechej i povsiakdennykh praktyk, pp. 316–349). Kyiv. [in Ukrainian].
37. Zamura, O. (2014). "Velykyj shalenets". Smert i smertnist v Hetmanschyni XVIII st. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
38. Zielecka, W. (2012). *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów*. Warszawa. [in Polish].

Natalia Bilous

Candidate of Historical Sciences, senior research worker,
Institute of History of Ukraine NASU (Ukraine, Kyiv),

bilousnat@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

FUNERARY CULTURE OF THE EARLY MODERN UKRAINIAN SOCIETY: THE HISTORIOGRAPHY OF THE TOPIC

The article offers an interdisciplinary overview of the historiography of the funerary culture of the early modern Ukrainian society, as well as the main directions and trends in the research on the issue in contemporary European historiography, including Lithuanian, Belarusian, and Polish, where it has gained popularity over the last couple of decades. Particular attention is paid to the interdisciplinary nature of research, drawing in researchers from various fields, including literary scholars, ethnographers, historians of art and literature, linguists, theologians, archaeologists, anthropologists, archeobotanists, and microbiologists. The researches adopt systems analysis and methods of comparative studies.

Popular in European historiography, this issue has attracted comparatively less interest from Ukrainian historians. Sporadic studies of pompa funebris deal primarily with representatives of the ruling elites (magnates or Cossack officers of the Hetmanate era), szlachta, and the clergy, which does not exhaust the topic. Studies and publications of testaments and last wills are increasingly popular in foreign historiography; nevertheless, Ukrainian historiography features relatively few works that analyze the spiritual life, material culture, social and familial ties and the quotidian life of urban residents based on these sources. To that end, the conclusion of the present article features a list of topics that could yield significant discoveries, including urban residents' funerary rites, signs of piety and charitable work, beliefs about the sacred, perceptions of sacred rituals, eschatological anxieties, and material as well as religious culture of the early modern Ukrainian society.

Key words: *funerary culture, testaments, Early Modern Ukrainian society, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Hetmanate, 16th – 18th century.*